

DOET HEIDEGGER ER TOE? EEN HERINTERPRETATIE VAN TOLSTOJ'S DE DOOD VAN IWAN ILJITSJ

Torben Wolfs

In een voetnoot van *Sein und Zeit*¹ verwijst Martin Heidegger naar *De dood van Iwan Iljitsj*² van Lev Tolstoj. Volgens Heidegger beschrijft Tolstoj in dit verhaal de ondergang van het 'men sterft'. Heidegger bedoelt hiermee dat Iwan Iljitsj op het einde van zijn leven de dood niet langer verstaat op een oneigenlijke wijze, vanuit de publieke uitleg van het men, maar op een eigenlijke wijze. Bovendien zou dit eigenlijke verstaan van de dood, zo is de suggestie van Heidegger, het Iwan Iljitsj mogelijk maken eigenlijk te bestaan. Als we *De dood van Iwan Iljitsj* lezen, merken we dat dit inderdaad het geval is. En we zijn snel geneigd het hele verhaal door een louter heideggeriaanse bril te lezen. Dat is bijvoorbeeld wat Hulya F. Guney doet.³ Dergelijke lezing is correct, maar eenzijdig. Ze houdt namelijk geen rekening met die passages waarin Heideggers filosofie – de mogelijkheid van een eigenlijke existentie, mogelijk gemaakt door een eigenlijk verstaan van de dood – geproblematiseerd of gerelativeerd wordt. Vooreerst wordt de idee geproblematiseerd dat de dood het erzijn [*Dasein*] verenkelst, en zo een eigenlijke existentie mogelijk maakt. Is het niet eerder zo dat het erzijn door de dood wordt vervreemd van zichzelf? Of is de verenkeling maar mogelijk doorheen de vervreemding? Hiernaast lijkt ook het belang van de eigenlijke existentie, centraal bij Heidegger, gerelativeerd te worden. Is die eigenlijke existentie wel het voornaamste in *De dood van Iwan Iljitsj*? Op deze vragen wil ik in dit artikel een antwoord formuleren.

Het doel van dit artikel bestaat er in *De dood van Iwan Iljitsj* te onttrekken aan een eenzijdige heideggeriaanse interpretatie. Ik onderscheid hiervoor vijf delen in mijn betoog. In de eerste drie delen staat de vervreemding van Iwan Iljitsj centraal. In het eerste deel onderzoek ik hoe Iwan Iljitsj van zijn vrouw en werk vervreemdt. Hiermee contrasteer ik in het tweede deel de wijze waarop Iwan Iljitsj door de dood wordt vervreemd. In tegenstelling tot de vervreemding van zijn vrouw en werk, is hij namelijk onmachtig ten opzichte van de vervreemding door de dood. Meer bepaald zal ik trachten aan te tonen hoe Iwan Iljitsj' stervensproces een evocatie inhoudt van wat Levinas het *il y a* noemt. In het derde deel staat niet de vervreemding door de dood, maar de verenkeling er door centraal. Ik tracht aan te tonen hoe de vervreemding door de dood Iwan Iljitsj op zichzelf terugwerpt, en aldus de vervreemding door het men doorbreekt. Geconfronteerd met een zinloos zijn beseft Iwan Iljitsj dat hij, in Heideggers woorden, nooit eigenlijk geleefd heeft. Deze eigenlijke existentie echter wordt vervolgens weer door Iwan Iljitsj gerelativeerd. Dit wordt verder in het vierde

deel uitgewerkt. Iwan Iljitsj meent dat de leugen van zijn leven er niet toe doet, omdat hij 'dat' nog kan doen. Hoe dit te interpreteren? In het vijfde deel ten slotte ontwikkel ik, onder andere via het personage van Gerasim, de hypothese dat het onder ogen zien van de eigen doodsangst niet enkel, zoals Heidegger meent, een voorwaarde vormt voor de eigenlijke existentie, maar, belangrijker nog in *De dood van Iwan Iljitsj*, ook een voorwaarde vormt voor het medelijden met de stervende ander. Via dit betoog wil ik er op te wijzen dat in *De dood van Iwan Iljitsj* misschien niet zozeer het 'ik' centraal staat – de mogelijkheid van een eigenlijke existentie, als wel de ander.

1. Vervreemding van het huwelijk en het werk

Om de vervreemding door de dood des te beter te duiden, moeten we deze onderscheiden van de wijze waarop Iwan Iljitsj vervreemdt van zijn vrouw en werk. Wezenlijk, in Tolstoj's verhaal, voor het proces van vervreemding, is het onaangename. De beleving van het onaangename zorgt er voor dat Iwan Iljitsj zich niet langer kan identificeren met datgene wat hem oorspronkelijk aangenaam was: achtereenvolgens zijn vrouw, zijn werk en zijn lichaam. Iwan Iljitsj zal echter niet op dezelfde manier reageren op deze verschillende processen van vervreemding. Ten opzichte van de vervreemding van zijn vrouw kan hij een houding aannemen – zoals zij dit trouwens later ook zal doen bij zijn naderende dood. Wanneer hij vervreemdt van zijn werk kan hij krachtadig optreden. Ten opzichte van de dood echter is zijn reactie er slechts één van onmacht.

Iwan Iljitsj groeit op in een ambtenaarsfamilie (DII 627). Hij lijkt zijn leven te stelen op twee pijlers: het dient aangenaam en correct te verlopen (DII 634, 636, 639). Tolstoj karakteriseert Iwan Iljitsj als volgt:

Op school was hij reeds wat hij later ook zou zijn, zijn leven lang: een begaafde jongen, vrolijk-goedhartig en sociabel, maar zich streng houdend aan wat hij als zijn plicht beschouwde; als zijn plicht beschouwde hij datgene, wat als zodanig beschouwd werd door mensen, die boven hem waren geplaatst. [...] reeds van zijn vroegste jeugd af werd hij, als een vlieg naar het licht, naar de in de wereld hoger geplaatsten getrokken; hij nam hun gebruiken over, hun kijk op het leven en kwam met hen op goede voet te staan. (DII 627-628)

Vanuit deze levenshouding probeert Iwan Iljitsj een aangenaam leven te leiden (DII 627), dat steeds gepast blijft en goedgekeurd door hoger geplaatste personen (DII 628). Deze levenshouding komt terug in de wijze waarop hij zijn huwelijk en werk beleeft. Wanneer hij zijn toekomstige vrouw, Praskowja Fjodorowna, ontmoet, begint hij als “[...] amusement, als rustpunt na de rechterlijke vermoeienissen [...] een speelse, luchtige verhouding [...]” met haar (DII 630). En wanneer hij tot de ontdekking komt dat zij op hem verliefd wordt, denkt hij:

“Ja, waarom zou ik, alles welbeschouwd, eigenlijk niet trouwen?” (DII 631) Uiteindelijk trouwt Iwan Iljitsj met haar, vooreerst voor zijn eigen genoegen, maar ook omdat de hoger geplaatsten er gunstig over oordelen (DII 631). Tijdens de eerste maanden van hun huwelijk komt hij daarenboven tot de bevinding dat het huwelijk het vrolijke, correcte karakter van het leven versterkt. Ook wat zijn werk betreft, doet Iwan Iljitsj alles ‘*comme il faut*’ (DII 629). Hij maakt geregeld promotie. Zijn werk als rechter van instructie ervaart hij als belangwekkend en gewichtig (DII 629). In dit ambt heeft hij iedereen, ook de belangrijkste mensen in zijn macht. Hij misbruikt deze macht nooit, “[...] maar het bewustzijn van die macht en de mogelijkheid haar te verzachten waren voor hem het belangrijkste en de grote aantrekkelijkheid van deze functie” (DII 630). Iwan Iljitsj houdt met andere woorden zowel van de macht als van de genade, waarbij hij de laatste beleeft als intensivering van de macht. Zijn meesterschap op het werk, en de mogelijkheid er iemand ten gronde te kunnen richten, schenken vreugde aan zijn bestaan (DII 634). De gewichtigheid van zijn werk streeft Iwan Iljitsj ook na in de society. Vooraleer hij zijn vrouw leert kennen, gaat hij om met de beste kringen van juristen en rijke adel (DII 630). Als hij eenmaal getrouwd is, nodigen hij en zijn vrouw enkel die mensen uit die een belangrijke plaats in de wereld innemen (DII 640). Hun kennissen behoren tot de beste kringen (DII 641).

Iwan Iljitsj identificeert zich met dit aangename leven. Deze identificatie wordt doorbroken wanneer het onaangename zijn intrede doet. Wat het huwelijk betreft, merkt Iwan Iljitsj dat zijn vrouw vanaf de eerste maanden van de zwangerschap zonder enige aanleiding de aangename orde van het leven verstoort (DII 631). Iwan Iljitsj komt tot het besef dat het huwelijk “[...] niet altijd bijdraagt tot de aangename gang van zaken, maar die integendeel vaak zelfs verstoort, en dat het dus noodzakelijk was zichzelf te beschermen tegen deze verstoring” (DII 632). Deze bescherming vindt hij in zijn werk. Iwan Iljitsj zal zich van nu af aan een bepaalde houding aanmeten ten opzichte van zijn huwelijk.

Hij verlangde van het gezinsleven alleen die gemakken, welke het hem geven kon: de maaltijden, de regelende en ontvangende huisvrouw, het bed; en bovenal die uiterlijke, correcte vormelijkheid, die door de openbare mening wordt geëist. Voor het overige zocht hij vrolijk amusement en wanneer hij dat vond was hij dankbaar. Wanneer zijn vrouw bezwaren maakte en onvriendelijk werd, trok hij zich onmiddellijk terug in de eigen, omheinde wereld van zijn werk en vond daarin voldoening. (DII 632-633)

Het onaangename zorgt er voor dat Iwan Iljitsj zich niet langer kan identificeren met zijn huwelijk. Hij vervreemdt van zijn vrouw (DII 633). Maar, in tegenstelling tot de latere vervreemding door de dood, weet hij deze een plaats te geven. Hij begint de toestand niet alleen als normaal, maar zelfs als het doel van

het huiselijk leven te zien (DII 633). Ook op het werk echter, zijn bolwerk voor een onafhankelijk leven (DII 632), treedt de vervreemding in. Hij loopt twee benoemingen mis (DII 634). Hij beschouwt dit als een grote onrechtvaardigheid (DII 635), en kan het, in tegenstelling tot de vervreemding van zijn vrouw, niet plaatsen. Wat hij echter wel kan doen, en waartoe hij ook besluit, is krachtdadige maatregelen treffen (DII 635). Hij stelt zich tot doel in Petersburg een ambt te krijgen met een salaris van vijfduizend roebel, wat hem ook lukt (DII 635). Iwan Iljitsj is nu volkomen gelukkig (DII 636). Zelfs de relatie met zijn vrouw wordt er beter op. Zijn leven verloopt opnieuw aangenaam en *comme il faut* (DII 639). Alles gaat naar wens (DII 640), ja, alles gaat goed (DII 641). Wat Iwan Iljitsj echter niet weet, is dat zijn noodlot reeds heeft toegeslagen.

2. Vervreemding door de dood

Zoals we in het derde deel verder zullen uitwerken, verenfelt de dood volgens Heidegger het erzijn. Dit perspectief is inderdaad aanwezig in *De dood van Iwan Iljitsj*. De vervreemding door de dood krijgt echter de meeste aandacht in het verhaal. In dit deel onderzoek ik nader Iwan Iljitsj' vervreemding door de dood. Ik tracht aan te tonen hoe zijn lijdensgeschiedenis – zijn lijden en bewustzijn van een naderende dood – een evocatie inhoudt van wat Levinas het *il y a* heeft genoemd,⁴ Levinas die trouwens, tegen Heidegger in, steeds de vervreemding door de dood heeft beklemtoond. Levinas omschrijft de dood van het ik immers metaforisch als een 'moord bij nacht'.⁵ De dood is een moord omdat ze mij wil vernietigen. Ze is tegen mij. Ze vervreemdt mij van mijn wil door de hare op te dringen. Het *il y a*, dat door de naderende dood van Iwan Iljitsj geëvoceerd wordt, vervreemdt hem op een dusdanige wijze dat hij hier noch een houding tegenover kan aannemen noch er krachtdadig tegen kan optreden. Ik sta eerst even stil bij Levinas' notie van het *il y a*, om vervolgens uitgebreid te bekijken hoe Iwan Iljitsj met dit *il y a* geconfronteerd wordt.

Wat verstaat Levinas onder het *il y a*? Volgens hem krijgen we van de betekenis ervan een idee als we ons voorstellen dat alle zijnden – dingen en personen – in het niets verdwijnen (EE 93). Ook in dit niets nu gebeurt er volgens Levinas iets. Het is het 'gebeuren' van een algemeen en onbepaald zijn. Dit zijn zonder zijnden noemt Levinas het *il y a*.

Dit onpersoonlijk, anoniem, en onblusbaar 'consumeren' van het zijn, dat ruist in de diepte van het niets zelf, benoemen we met de term *er is*. Het er is, in zijn weigering een persoonlijke vorm aan te nemen, is het 'zijn in het algemeen'. (EE 93-94)

Aangezien het *il y a* een zijn zonder zijnden is, overstijgt het de orde van de fenomenen. We kunnen het dus niet fenomenologisch beschrijven. We kunnen enkel die fenomenen beschrijven waar het *il y a* wordt 'aangeraakt'. Dit gebeurt

volgens Levinas bijvoorbeeld in de uitheemsheid van de moderne kunst (EE 83-92), in de nacht (EE 94-98) en in de slapeloosheid (EE 109-113). Alvorens ik het lijden van Iwan Iljitsj en zijn bewustzijn van de dood als dergelijke fenomenen beschrijf, vermeld ik nog dat de aanraking van dit *il y a* volgens Levinas gepaard gaat met een huivering [*l'horreur*] (EE 98). Het subject krijgt namelijk het gevoel opgezogen te worden door het *il y a*. Het dreigt zichzelf te verliezen als het er mee in aanraking komt. De huivering is hier een emotionele reactie op. "Het is van zijn subjectiviteit, van zijn macht om zelf te bestaan, dat het subject in de huivering beroofd wordt. Het wordt gedepersonaliseerd." (EE 100) Het subject is in de confrontatie met het *il y a* niet langer in staat om 'tot zichzelf' te komen. Het geraakt vervreemd van zichzelf. Dit proces van vervreemding ondergaat ook Iwan Iljitsj.

Wanneer Iwan Iljitsj, net nadat hij zijn nieuwe ambt gekregen heeft, bij het draperen van een gordijn van een ladder valt en met zijn zij tegen de spagnoet van een raam stoot, begint voor hem een lijdensgeschiedenis waarin het 'gebeuren' van het *il y a* geëvoceerd wordt. Het besef van de dood versterkt deze evocatie. Wanneer Iwan Iljitsj namelijk nog niet beseft dat hij dood gaat, maar wel al pijn heeft, is hij angstig (DII 645, 648). Maar bij het eerste besef van de dood huivert hij (DII 650, 654, 669).⁶ Waaruit blijkt nu dat het *il y a* wordt geëvoceerd? Wel, voor Iwan Iljitsj lijkt het leven plots duister, leeg, stom en repetitief, 'eigenschappen' die verwijzen naar een 'zijn zonder zijnden'. Bovendien wordt duidelijk hoezeer Iwan Iljitsj vervreemd wordt van zichzelf. Er is iets ontzettends in hem dat het lijkt over te nemen, alsof niet hij, maar 'het' leeft. Ten slotte kleeft er voor Iwan Iljitsj iets ongehoords aan deze vervreemding.

Vooreerst is er duisternis waarmee Iwan Iljitsj geconfronteerd wordt. De duisternis is van die aard dat ze de zijnden aan het oog onttrekt. Wat overblijft is het onpersoonlijke zijn zelf. Tolstoj roept de duisternis op door het beeld van de zwarte zak. Wanneer zijn lijden erger wordt, lijkt het Iwan Iljitsj alsof "[...] hij hardhandig ergens in een nauwe zak werd gestopt, in een diepe zak, of ze hem steeds verder stopten en duwden en of dat maar niet lukte" (DII 665). En de laatste drie dagen dat Iwan Iljitsj tegen de dood vecht, spartelt hij in diezelfde zwarte zak waar een macht hem induwt. Het 'zijn' waar Iwan Iljitsj op stoot, is niet enkel duister, maar ook leeg. Het beeld van de afgrond roept deze leegte op. Het komt Iwan Iljitsj namelijk voor dat hij op de rand van een afgrond leeft (DII 648), en dat hij steeds dichterbij de rand ervan komt te staan (DII 651). Het 'zijn' is ten derde stom, omdat het geen antwoord geeft op Iwan Iljitsj' vragen. Hij vraagt verschillende keren naar het waarom van zijn lijden, maar er volgt nooit een antwoord (DII 660, 667, 668, 670). Hij vraagt ook meermaals naar het waarom van de dood (DII 650, 653, 654, 666, 667, 670). Tot begrip echter komt hij niet (DII 652, 666, 670). Deze stomheid echter maakt, ondanks haar stilte, toch iets duidelijk, en hiermee komen we bij de vierde 'eigenschap'. Het 'zijn' is slechts een zinloze herhaling van zichzelf. Steeds zijn er dezelfde vierentwintig

uren op een dag waarvan elk Iwan Iljitsj een kwelling is (DII 648). Alles is steeds hetzelfde (DII 659, 660, 663, 665). Als de eendere dood de enige werkelijkheid is, doen de dagen er niet meer toe (DII 659). De gedachte aan de dood trekt hem slechts naar zich toe opdat hij zou lijden (DII 653). Het bestaan verliest zijn vreugde. Iwan Iljitsj grootste vreugde, wint,⁷ lijkt hem nu onzinnig (DII 640). De gerechten verliezen hun smaak (DII 655). "Het leven, een voortdurend, steeds toenemend lijden, vliegt sneller en sneller het einde, het vreselijkste lijden tegemoet." (DII 669) Dit zinloze zijn doet Iwan Iljitsj van zichzelf vervreemden. In het begin heeft Iwan Iljitsj slechts een onaangenaam gevoel in de maagstreek (DII 641). Dit onaangename gevoel echter wordt erger. Hij krijgt een slecht humeur dat het aangename leven bedreigt. Hij heeft een voorgevoel dat het hem slecht gaat (DII 643). Hij realiseert zich dat 'iets ontzettends' zich in hem voltrekt (DII 646), iets dat hem verteert en dat hij zelf meeslept (DII 647). Het is alsof een vergif heel zijn wezen doordrenkt (DII 648). Iwan Iljitsj wordt, om het met Levinas te zeggen, gedepersonaliseerd. Iets anoniems neemt het in hem over. Niet Iwan Iljitsj leeft, maar iets in hem, zijn lichaam waar hij zich niet in kan herkennen en waar hij voor huivert (DII 660). En naarmate de dood dichterbij komt, wordt hij volledig in beslag genomen door het zinloze zijn. Zijn dood is vreselijk (DII 652, 665), ontzettend (DII 668). Iwan Iljitsj voelt er zich rampzalig door (DII 652). Hij is wanhopig (DII 651, 660). Het is dan ook begrijpelijk dat hij de doodsgedachte wil ontvluchten. Hij lokt een ruzie met zijn vrouw uit om er niet aan te moeten denken (DII 654). Of hij wenst morfine om alles te vergeten (DII 660). Hij bedriegt zichzelf en maakt zichzelf wijs dat alles wel in orde zal komen (DII 644, 645, 649, 650, 659, 668). Zelfs na het ontvangen van het laatste sacrament heeft hij nog een sprankje hoop dat hij blijft leven (DII 672). Hij kan zichzelf echter bedriegen zolang hij geen pijn heeft (DII 650). Met de pijn komt ook het besef van de nabije ondergang (DII 672).

Maar plotseling, onder zijn bezigheden door, begon de pijn in zijn zijde haar eigen knagende werk, zonder ook maar enige aandacht te schenken aan het verloop van de zaak. Iwan Iljitsj voelde het, verjoeg de gedachte daaraan, maar de pijn hield aan, en die ene gedachte doemde op, drong zich op en zag hem aan, en hij verstijfde, het vuur in zijn ogen doofde en hij begon zich opnieuw af te vragen: 'Is dit dan het enige ware?' (DII 653)

Dit hele proces van vervreemding komt hem ten slotte als 'ongehoord' over. Er kleeft met andere woorden iets schandaligs aan, alsof het *il y a* iets ontkent wat volgens Iwan Iljitsj erkend zou moeten blijven: hij zelf. Maar zich er tegen verzetten kan hij niet. De dood lijkt hem onherroepelijk van zichzelf te vervreemden. Iwan Iljitsj begrijpt het niet, en vraagt naar de oorzaak van zijn lijden en naderende dood. Heeft hij misschien niet geleefd zoals hij had moeten leven (DII 667)? Of, om het met Heidegger te zeggen: heeft hij niet eigenlijk geleefd?

3. Vervreemding door het men

Volgens Heidegger beschrijft Tolstoj in *De dood van Iwan Iljitsj* de ondergang van het 'men sterft'.⁸ Iwan Iljitsj zou de dood niet langer verstaan op een oneigenlijke wijze, vanuit de publieke uitleg van het men, maar op een eigenlijke wijze. De interpretatie van Heidegger lijkt mij eenzijdig, maar is correct. In dit deel van het artikel beperk ik me tot het laatste. Ik laat eerst Heidegger aan het woord. Vanuit zijn onderscheid tussen een ontisch en existentieel verstaan van de dood, laat ik zien hoe het existentieel verstaan de mens op weg zet naar een eigenlijke existentie. In een tweede stap geef ik weer hoe het 'men sterft' in de figuur van Iwan Iljitsj inderdaad, zoals Heidegger aangeeft, zijn ondergang beleeft.

Heidegger onderscheidt twee soorten benaderingswijzen van de dood: een ontische en een existentieel (SZ 246-249). De ontische benaderingswijze is eigen aan het men. Het men beschouwt de dood als 'iets' dat op het einde van het leven plaatsvindt (SZ 253). Voor het men is de dood een gebeuren, een sterfgeval (SZ 252). *Men sterft*, maar ik niet (SZ 253). Het oneigenlijke karakter van dit verstaan van de dood blijkt hieruit dat mijn sterven *men* overkomt. De werkelijkheid van de dood van de ander verduistert de mogelijkheid van mijn eigen dood. Ik blijf voorlopig buiten schot. De dood bedreigt mij niet. "Men zegt: de dood komt zeker, maar voorlopig nog niet." (SZ 258) Op die manier zorgt het men "[...]voor een voortdurende geruststelling over de dood." (SZ 253)

Deze geruststelling is afwezig bij een existentieel verstaan van de dood. Dit beschouwt de dood niet als 'iets' dat op het einde van het leven aanwezig is, maar als een mogelijkheid waartoe het er zijn zich van begin af aan toe verhoudt (SZ 249-252). "Zodra een mens tot leven komt, is hij terstond oud genoeg om te sterven." (SZ 245) De dood is niet een 'einde', maar de mens is ten dode vanaf het moment dat hij is. Vooruitlopen op de mogelijkheid van de dood betekent de eigen nietigheid en contingentie onder ogen zien.⁹ Dat ik contingent ben, betekent dat ik mezelf slechts vanuit mijn eigen zijn kan begrijpen (SZ 41-45). Mijn wezen bestaat er niet in 'iets' te zijn, maar te zijn. De dood wijst me er op dat het niet duidelijk is 'wat' ik ben, tenzij dat ik ben. Een andere 'wathed' of *quidditas* heb ik niet. "*Het 'wezen' van het er zijn ligt in zijn existentie*" (SZ 42). De dood maakt me tevens duidelijk dat dit er zijn het mijne [*jemeinig*] is (SZ 42). Ik heb mijn eigen zijn te zijn. Ik ben er voor verantwoordelijk. Juist omdat de dood mij duidelijk maakt dat mijn zijn mijn oereigen mogelijkheid is, kan ik mezelf 'kiezen'. In deze zelfkeuze ligt de eigenlijke existentie. De dood maakt het met andere woorden mogelijk dat ik 'mijn eigen' ben. Levinas heeft, zoals ik heb vermeld, het vervreemdende aspect van de dood beklemtoond. In de ogen van Heidegger echter wijst de dood, als laatste mogelijkheid, het er zijn op zijn eigen mogelijk-zijn. Het er zijn kan zichzelf kiezen, als het de angst voor de dood niet ontvlucht (SZ 266). Zoals het verhaal van Tolstoj aantoonde, hoeven beide

perspectieven elkaar niet uit te sluiten. De vervreemding door de dood – Levinas – doorbreekt de vervreemding door het men – Heidegger. Dat het bewustzijn van de dood een zinloos zijn evoceert, en als zodanig het erzijn op zichzelf terugwerpt, op zijn eigen mogelijk-zijn, betekent niet dat het erzijn geen zin aan zijn existentie zou kunnen verlenen, of anders uitgedrukt: dat het niet eigenlijk zou kunnen bestaan.

Het is Iwan Iljitsj die tot deze, zij het voorlopige, conclusie komt. Nu het er op lijkt dat hij niet meer zichzelf kan zijn, beseft hij dat hij nooit zichzelf is geweest. Het is in hem dat het ‘men sterft’, tot wankelen komt. Dit komt het sterkst tot uitdrukking in volgende passage:

Dat voorbeeld van een syllogisme, dat hij in de logica van Kiesewetter had geleerd: Kaj is een mens, mensen zijn sterfelijk, dus Kaj is sterfelijk, had hem zijn hele leven juist geleken voor zover het Kaj betrof, maar niet hemzelf. Kaj was een mens, een mens in het algemeen, dat klopte; maar hij was Kaj niet en geen mens in het algemeen, hij was altijd een heel, heel ander wezen dan alle andere geweest; hij was Wanja met vader en moeder, met Mitja en Wolodja, met zijn speelgoed, met de koetsier en de kindermeid; later met Katja, met alle vreugde, alle verdriet, alle geestdrift van zijn kinderjaren, jongensjaren en jeugd. [...] / Kaj was inderdaad sterfelijk, en het was juist dat hij stierf; maar ik, Wanja, Iwan Iljitsj, met al mijn gevoelens en gedachten, ik ben heel iets anders. En het is niet mogelijk, dat ik moet sterven. Dat zou te vreselijk zijn. [...] / En hij kon het niet begrijpen en probeerde de gedachte van zich af te zetten, als verkeerd, onjuist, ziekelijk en haar te verdrijven door andere, juiste, gezonde gedachten. Maar deze gedachte, niet alleen de gedachte, maar als het ware de werkelijkheid, doemde opnieuw op en ging vóór hem staan. (DII 652-653)

Het is dit bewustzijn van zijn naderende dood, dat, zoals ik heb aangetoond, Iwan Iljitsj zal doen vervreemden van zichzelf, alsof ‘iets’ in hem het heeft overgenomen, alsof niet hij, maar ‘het’ leeft. Op het moment echter waarop Iwan Iljitsj gekweld wordt door het waarom van zijn lijden wordt hij stil, en luistert hij aandachtig naar de ‘stem van zijn ziel’ (DII 666-668). De stem vraagt Iwan Iljitsj wat hij wil (DII 666). Hij wil leven, zoals vroeger, prettig en goed. Als hij zich echter al die goede ogenblikken in herinnering brengt, lijkt het alsof er slechts in zijn jeugd iets was wat werkelijk goed was geweest. Toen was er ‘leven’ (DII 669). Maar degene die toen leefde, was er niet meer: “het was als een herinnering aan een ander” (DII 667). Hoe verder Iwan Iljitsj zijn jeugd achter zich laat, des te nietiger zijn vreugden worden, en des te doodser zijn leven.

Alsof ik regelmatig bergafwaarts ging, terwijl ik mij verbeeldde, dat ik bergop ging. Zo was het. Volgens de openbare mening ging ik bergopwaarts, maar hoe meer ik klom, hoe meer ik het leven achter mij liet (DII 667)

Op dit moment komt Iwan Iljitsj voor het eerst op de gedachte dat hij misschien niet geleefd heeft zoals het moest. Deze gedachte komt hem absurd voor. Hij heeft immers altijd alles gedaan wat hoorde (DII 667, 668, 670). Dat dit niet het geval zou kunnen zijn, kan hij niet toegeven (DII 670). Op een nacht echter dringt dit onthutsende inzicht toch tot hem door (DII 671).

Het kwam in hem op, dat datgene, wat hem vroeger volstrekt onmogelijk had geleken, namelijk dat hij zijn leven niet zo had geleefd als hij had moeten leven, dat dat waar kon zijn. Het kwam in hem op, dat die nauwelijks merkbare neiging om zich te verzetten tegen dat, wat door hoger geplaatste personen als goed werd beschouwd – die nauwelijks merkbare neiging, die hij altijd meteen onderdrukt had – dat die waar had kunnen zijn, en dat al het overige misschien toch onwaar was geweest. En zijn werk, en zijn levenshouding, en zijn gezin, en alle belangen van het gezelschapsleven en van zijn ambt, dat alles zou misschien niet het ware zijn geweest. Hij probeerde dat alles voor zichzelf te verdedigen. En plotseling voelde hij de grote zwakte van wat hij verdedigde. Er viel niets te verdedigen. (DII 671)

Iwan Iljitsj komt tot het besef dat zijn leven een leugen is geweest die “[...] leven en dood verborgen had gehouden” (DII 671). Zich niet bewust van de mogelijkheid van de eigen dood heeft hij nooit eigenlijk geleefd. Hij heeft geleefd zoals men dit van hem verwachtte. Hiermee eindigt het verhaal echter niet. Iwan Iljitsj vraagt zich op het einde van het verhaal namelijk af of hij de leugen die zijn leven was nog goed kan maken.¹⁰

«Ja, dat alles was het ware niet, zei hij tegen zichzelf, maar dat doet er niet toe. Ik kan, ik kan <dat> nog doen. Maar wat voor <dat>?» vroeg hij zichzelf, en plotseling werd hij stil. (DII 673)

4. Doet Heidegger er toe?

Alvorens in het verhaal verder te gaan, sta ik even stil bij bovenstaand citaat. Het is vatbaar voor verschillende interpretaties. Ik stel er hier twee voor, om vervolgens in het verhaal na te gaan welke interpretatie de meest plausibele is. Dat moet me in staat stellen te antwoorden op de vraag of ‘Heidegger’ – de eigenlijke existentie – er toe doet of niet.

Ik onderscheid twee interpretaties. De eerste is dat Iwan Iljitsj nooit eigenlijk geleefd heeft, maar dat doet er niet toe, want hij kan ‘dat’ nog doen, namelijk alsnog eigenlijk bestaan. In deze interpretatie doet Heidegger er zeker toe.¹¹ Volgens de tweede interpretatie heeft Iwan Iljitsj nooit eigenlijk geleefd, maar is het juist de eigenlijke existentie zelf die er niet toe doet. Ik kan ‘dat’ nog doen, betekent dan dat Iwan Iljitsj nog iets anders kan doen dan eigenlijk te bestaan. Als deze interpretatie meer plausibel zou lijken, dient men er zich bij af te vragen hoe Heidegger er niet toe doet. Doet hij er in het geheel niet toe? Of

doet hij er wel toe, maar gewoon minder dan 'dat' wat nog gedaan moet worden? Wordt het belang van Heidegger met andere woorden geloofchend, of wordt het gerelativeerd? Ik ga in het verhaal op zoek naar een antwoord.

Iwan Iljitsj vraagt zich af of hij zijn leven nog goed kan maken (DII 673). Hij vermoedt van wel, want hij kan 'dat' nog doen. Wat dit 'dat' is, is hem niet meteen duidelijk. Het is zijn huilende zoon die het hem duidelijk maakt. Het verhaal gaat verder als volgt:

Toen voelde hij dat zijn hand door iemand gekust werd. Hij deed zijn ogen open en keek naar zijn zoon. Hij kreeg medelijden met hem. Zijn vrouw kwam de kamer binnen. Hij keek naar haar. Zij zag hem aan met een wanhopige uitdrukking, met open mond en met niet afgeveegde tranen op haar neus en wangen. Hij kreeg medelijden met haar. / «Ja, ik doe hun verdriet, dacht hij. Zij hebben medelijden met mij, maar het is beter voor hen, wanneer ik sterf. [...]» / En plotseling werd hem duidelijk dat al wat hem benauwd had en hem niet duidelijk was geweest, nu plotseling helder vóór hem stond, ja, van twee kanten, van tien kanten, van alle kanten. *Hij had medelijden met hen en hij moest hun geen verdriet meer doen. Hij moest hen en zichzelf van deze kwelling bevrijden.* [Mijn cursivering, nvdr.] «Hoe goed en hoe eenvoudig», dacht hij. «En de pijn? vroeg hij zichzelf. Waar moet ik die laten? Ja, waar ben je, pijn?» / Hij voelde aandachtig. «Ja, daar is zij. Nu, goed, laat het pijn doen.» «En de dood? Waar is de dood?» Hij zocht naar zijn gewone, oude doodsangst en vond hem niet: «Waar is de dood?» Er was geen angst meer, omdat de dood er niet meer was. In plaats van de dood was er licht. – Dat is het dus! zei hij plotseling hardop. Hoe heerlijk! (DII 673-674)

'Dat', wat Iwan Iljitsj doet, is zichzelf, zijn zoon en zijn vrouw van de kwelling bevrijden. Hij doet dit, omdat hij medelijden met hen heeft. Zijn oude doodsangst verdwijnt. Dat hij niet 'waarlijk' geleefd heeft, doet er niet toe, omdat hij zijn zoon en vrouw nog van zijn en hun kwelling kan bevrijden. 'Dat' kan zijn leven goed maken. Betekent dit nu dat hij, in de zin van Heidegger, eigenlijk bestaat? Doet Heidegger er toe in deze passage?

De eerste interpretatie, dat de leugen er niet toe doet, omdat Iwan Iljitsj alsnog eigenlijk kan bestaan, lijkt me niet plausibel omwille van twee redenen. Vooreerst is duidelijk dat Iwan Iljitsj niet voor zichzelf 'kiest'. Het gaat hem niet om zijn eigen zijn. Het gaat hem om het zijn van een ander, met name dat van zijn zoon en vrouw. Hij geeft hier geen zin aan een zinloos zijn, hij ontvangt een zin van de ander. Een tweede reden is het verdwijnen van de oude doodsangst. Het er zijn dat eigenlijk wil bestaan moet de angst voor de dood onder ogen zien. Wie van deze angst weglucht, trekt zich terug in het men en leeft oneigenlijk. Iwan Iljitsj hoeft noch de angst onder ogen te zien noch er van weg te vluchten. Zijn oude doodsangst is immers verdwenen. In zijn ogen verliest zijn dood alle pathetiek. De tweede interpretatie lijkt mij aldus meer plausibel. 'Heidegger' doet er niet toe. Maar betekent dit dat het belang van Heidegger

geloochend wordt, of slechts gerelativeerd? Ik verkies de tweede hypothese. In de situatie waarin Iwan Iljitsj zich bevindt, geraakt door het medelijden van zijn zoon en vrouw, doet Heidegger – de eigenlijke existentie – er niet meer toe. De context laat echter niet toe te concluderen dat Heidegger er überhaupt niet toe zou doen. Heidegger doet er toe, maar voor de stervende Iwan Iljitsj doet de ander er nog meer toe.

5. Medelijden en doodsangst

Volgens Heidegger moet het er zijn zijn doodsangst onder ogen zien, wil het eigenlijk bestaan. Ik heb proberen aan te tonen dat die eigenlijke existentie in *De dood van Iwan Iljitsj* wordt gerelativeerd. Wat in dit verhaal echter niet gerelativeerd wordt, is de weg daartoe, met name het 'uithouden' van de doodsangst. Tot slot van dit artikel wil ik onderzoeken waarom dit zo is. Het verhaal van Tolstoj suggereert dat wie de doodsangst ontvlucht niet enkel niet in staat is om eigenlijk te bestaan, zoals Heidegger meent, maar, belangrijker nog, ook niet in staat is om medelijden te hebben met de stervende ander. Ik laat hier het personage van Iwan Iljitsj achter, en sta stil bij drie andere personages: Pjotr Iwanowitsj, een vriend van Iwan Iljitsj, Praskowja Fjodorowna, en Gerasim, zijn huisknecht. Bij Pjotr Iwanowitsj wil ik aantonen hoezeer de dood van de ander hem wijst op zijn eigen sterfelijkheid, en hem hiervoor angstig maakt. Via Praskowja ontwikkel ik de hypothese dat het ontvluchten van de eigen doodsangst het medelijden met de stervende ander onmogelijk maakt.¹² Gerasim ten slotte ziet zijn eigen doodsangst onder ogen, heeft medelijden met Iwan Iljitsj, en zorgt voor hem.

Volgens Heidegger krijgen we via de dood van de ander geen toegang tot de eigen dood. We zijn er hoogstens bij wanneer de ander sterft (SZ 239). Tolstoj's verhaal laat een ander geluid horen. Het is juist de dood van Iwan Iljitsj die Pjotr Iwanowitsj wijst op zijn eigen sterfelijkheid. Dat Iwan Iljitsj zo geleden heeft, brengt bij hem een gevoel van ontzetting teweeg (DII 624). Zich bewust van zijn eigen sterfelijkheid overvalt hem een grote angst (DII 625).

«Drie etmalen lang het vreselijkste lijden en dan de dood. Dat kan mij zo dadelijk, ja, ieder ogenblik, ook overkomen,» dacht hij, en één ogenblik voelde hij een ontzettende angst. Maar dadelijk daarop kwam hem, hij wist zelf niet waarvandaan, de banale gedachte te hulp, dat dit nu wel met Iwan Iljitsj was gebeurd, maar niet met hem en dat ~~dit~~ met hem ook niet zou en niet kon gebeuren. (DII 625)

Deze banale gedachte brengt Pjotr Iwanowitsj weer tot rust. In tegenstelling tot bij Iwan Iljitsj echter verdwijnt zijn angst niet, maar zij wordt toegedekt door een banale gedachte. In het verborgene kan zij verder sluimeren.

Dat het stervensproces van Iwan Iljitsj Praskowja angstig maakt voor haar eigen sterfelijkheid, wordt nergens expliciet vermeld. Ik vind het wel impliciet terug in de gedachte dat zij de toestand van Iwan Iljitsj niet wil begrijpen. Praskowja neemt een bepaalde houding aan ten opzichte van de stervende Iwan Iljitsj (DII 646). Deze is er niet één van medelijden (DII 648, 650, 658). Veeleer meent ze dat Iwan Iljitsj “[...] zelf de schuld was van zijn ziekte en dat die hele ziekte een nieuwe onaangenaamheid was, die hij zijn vrouw aandeed” (DII 647). Zij mag hem dit dan ook liefdevol verwijten (DII 662). Als Iwan Iljitsj het relaas wil doen van een doktersbezoek luistert ze niet tot het einde toe (DII 644). Het enige wat haar lijkt te bekommeren, is dat hij naar een beroemde dokter gaat (DII 642, 662). Zij begrijpt zijn toestand niet of wil deze niet begrijpen (DII 646). Ik zou dit als volgt willen interpreteren: zij begrijpt wat ze niet wil begrijpen. Ze is angstig voor wat ze begrijpt, en daarom wil ze het niet begrijpen. Ze vlucht voor haar angst, en dekt wat onverborgen is geweest weer toe. Ze begrijpt het niet, omdat ze het niet wil begrijpen. Het is slechts een hypothese, maar ik meen dat Praskowja, net zoals Pjotr Iwanowitsj, door het stervensproces van haar man wordt teruggeworpen op zichzelf, op haar eigen sterfelijkheid, hiervoor angstig is, deze angst ontvlucht, en daarom geen oog meer heeft voor de concrete nood waarin haar man verkeert. Ik kan deze hypothese slechts staven met volgend citaat, die onder andere op Praskowja van toepassing is. Iwan Iljitsj ziet “[...] dat niemand medelijden met hem had, omdat niemand ook maar een poging deed om zijn toestand te begrijpen [mijn cursivering, *nvdv.*]” (DII 658). Praskowja wil de toestand van Iwan Iljitsj niet begrijpen, omdat deze, vermoed ik, bij haar de angst heeft aangewakkerd voor haar eigen sterfelijkheid. Praskowja doet dan ook alsof Iwan Iljitsj niet gaat sterven, en zo kan ze haar houding tegenover hem rechtvaardigen. Deze leugen echter kwelt Iwan Iljitsj (DII 657), en vergiftigt hem (DII 659). Omdat zijn vrouw volhoudt in de leugen, is Iwan Iljitsj woedend op haar, en begint hij haar te haten (DII 652, 662, 671, 672). Iwan Iljitsj heeft een groot medelijden met zichzelf (DII 666), en verlangt naar het medelijden van iemand anders (DII 658).

Het is Gerasim die hem dit betoont. Hij zorgt voor Iwan Iljitsj. Bij Gerasim voelt Iwan Iljitsj zich prettig (DII 655), bij hem vindt hij troost (DII 658). Gerasim begrijpt de toestand van Iwan Iljitsj – hij wil deze begrijpen – en heeft medelijden met hem. Dit blijkt uit de volgende passage:

Alleen Gerasim loog niet; uit alles bleek, dat hij begreep waar het om ging en dat hij het niet nodig vond dat te verbergen, maar eenvoudig medelijden had met zijn steeds zwakker wordende heer. Eens zei hij zelfs ronduit, toen Iwan Iljitsj hem weg wilde sturen: «Wij sterven allen. Waarom zou ik mij dan niet wat moeite geven?» Hij bedoelde dat geen moeite hem te veel was, juist omdat hij het voor een stervende deed, en omdat hij hoopte dat iemand ook voor hem zorgen zou, wanneer zijn tijd gekomen was. (DII 658)

Gerasim is zich bewust van zijn eigen sterfelijkheid. De angst, die ook hij er voor moet voelen, doet hem niet voor dit bewustzijn terugdeinzen. Hij verschaft zichzelf dan ook geen excuus om niet te helpen. Waarom zou hij *niet* de moeite doen?, vraagt hij zich af. Dat Gerasim zijn doodsangst onder ogen ziet, betekent geen garantie voor zijn hulp of medelijden. Wel vormt het er de noodzakelijke voorwaarde toe.

De dood van Iwan Iljitsj is rijker dan een louter heideggeriaans perspectief doet vermoeden. De dood verwijst Iwan Iljitsj inderdaad door naar de mogelijkheid van een eigenlijke existentie. Doch dit slechts na een proces van vervreemding. Tolstoj legt, in tegenstelling tot Heidegger, sterker de nadruk op de vervreemding door de dood. Belangrijker nog is dat de eigenlijke existentie bij Tolstoj gerelativeerd wordt ten opzichte van het belang van de ander. Ik vind dit terug bij Iwan Iljitsj, die, terwijl zijn doodsangst verdwenen is, medelijden heeft met zijn zoon en vrouw. Ik vind dit ook terug bij Gerasim. Hoewel angstig voor de dood, besluit hij niet voor deze angst te vluchten. Dat stelt hem in staat om medelijden te hebben met de stervende Iwan Iljitsj. *De dood van Iwan Iljitsj* vraagt inderdaad naar de betekenis van de eigenlijke existentie, maar deze vraag lijkt gerelativeerd te worden ten opzichte van het antwoord dat ik de ander dien te geven. Iets waar Heidegger zelf overheen lijkt gelezen te hebben.

Noten

¹ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2001, p. 254. Vertalingen van citaten zijn van mijn hand.

² L. N. Tolstoj, 'De dood van Iwan Iljitsj', in L.N. Tolstoj, *Verzamelde werken*, Deel II, Amsterdam, G.A. Van Oorschot, 1970, pp. 619-674. De vertaling is van de hand van Bessie Schadee. Recent is een nieuwe vertaling op de boekenmarkt verschenen, gemaakt door Arthur Langeveld: Lev Tolstoj, *De dood van Iwan Iljitsj*, Amsterdam, J.M. Meulenhof, 2007, 109 p. Voor dit artikel heb ik me gebaseerd op de vertaling van 1970 omwille van de algemenere bekendheid er van.

³ F.G. Hulya, 'Tolstoy and Heidegger: in Search of Authenticity in The Death of Ivan Illyich', p. 73, in T. Artemieva & M. Mikeshin (red.), *The Philosophical Age. Almanac 10. Philosophy as Fate: Russian Philosopher as a Sociocultural Type*, St. Petersburg, St. Petersburg Center for History of Ideas, 1999, 283 p.

⁴ Emmanuel Levinas, *De l'existence à l'existant*, Parijs, Vrin, pp. 93-105. Vertalingen van citaten zijn van mijn hand.

⁵ Emmanuel Levinas, *Totalité et Infini. Essai sur l'exteriorité*, Parijs, Kluwer Academic, 2001, pp. 258-263.

⁶ Tolstoj spreekt ook van een angst bij de gedachte aan de dood. Cf. Tolstoj, *De dood van Iwan Iljitsj*, p. 651.

⁷ Te begrijpen als een kaartspel, niet als de derde persoon enkelvoud van 'winnen'.

⁸ Heidegger, *Sein und Zeit*, p. 254: "L. N. Tolstoj hat in seiner Erzählung >>Der Tod des Iwan Iljitsch<< das Phänomen der Erschütterung und des Zusammenbruchs dieses >>man stirbt<< dargestellt."

⁹ Het duidelijkst komt dit naar voren in §53 van *Sein und Zeit*: 'Existenzialer Entwurf eines eigentlichen Seins zum Tode'. Cf. Heidegger, *Sein und Zeit*, pp. 260-267.

¹⁰ Tolstoj, *De dood van Iwan Iljitsj*, p. 671. Gary R. Jahn merkt op dat het laatste hoofdstuk van *De dood van Iwan Iljitsj* voor veel lezers ongeloofwaardig en artistiek onverantwoord overkomt. De omslag in het verhaal die dit laatste hoofdstuk bewerkstelligt, is inderdaad brusk en verbijsterend. De genese van Iwan Iljitsj nieuwe inzicht is immers niet duidelijk. Vandaar ook waarschijnlijk dat dit laatste hoofdstuk object is geweest van veel verschillende interpretaties, zoals George J. Gutsche aangeeft. Cf. Gary R. Jahn, 'The Importance of the Work', in Gary R. Jahn (red.), *Tolstoy's The Death of Ivan Il'ich. A Critical Companion*, Evanston, Northwestern University Press, 1999, p. 26. Zie ook George J. Gutsche, 'Moral Fiction: Tolstoy's Death of Ivan Il'ich', in Jahn (red.), *Tolstoy's The Death of Ivan Il'ich. A Critical Companion*, pp. 59, 68.

¹¹ Het is deze interpretatie die F.G. Hulya in zijn artikel ontwikkelt en verdedigt.

¹² Ik beperk me hier tot Praskowja, maar zou het ook kunnen hebben over de dochter van Iwan Iljitsj of de dokters die hem behandelen. Wat de houding van de dochter betreft, zie Tolstoj, *De dood van Iwan Iljitsj*, pp. 644, 670. De houding van de dokters vindt men op pp. 643, 661, 663. Overigens zij opgemerkt dat Praskowja op het einde van het verhaal wél medelijden heeft met Iwan Iljitsj, zoals uit het vorige deel gebleken is.